



קורס מורי דרך תשע"ז (2016 – 2017)

בית הספר לתעודות אתגריות, המכללה האקדמית בוינגייט

דו"ח סיור 49

ירושלים בימי בית שני

נועם זיו

מסלול הסיור (אתרים מרכזיים):

הקארדו, הבית השרוף, הרובע ההרודיאני, מרכז דוידסון, מנהרות הכותל

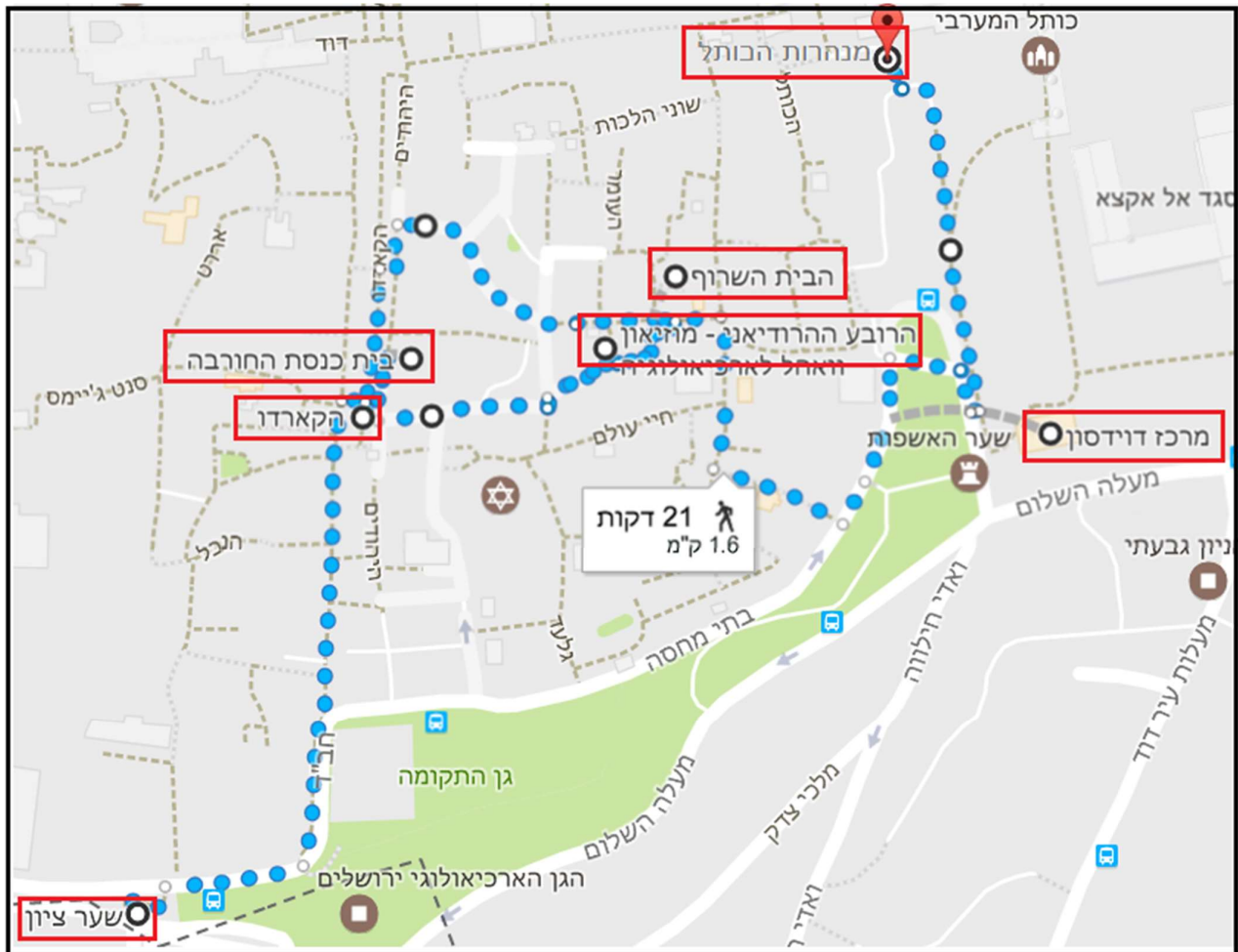
תאריך הסיור: 29.5.2017

מדריך הסיור: ד"ר איל מירון

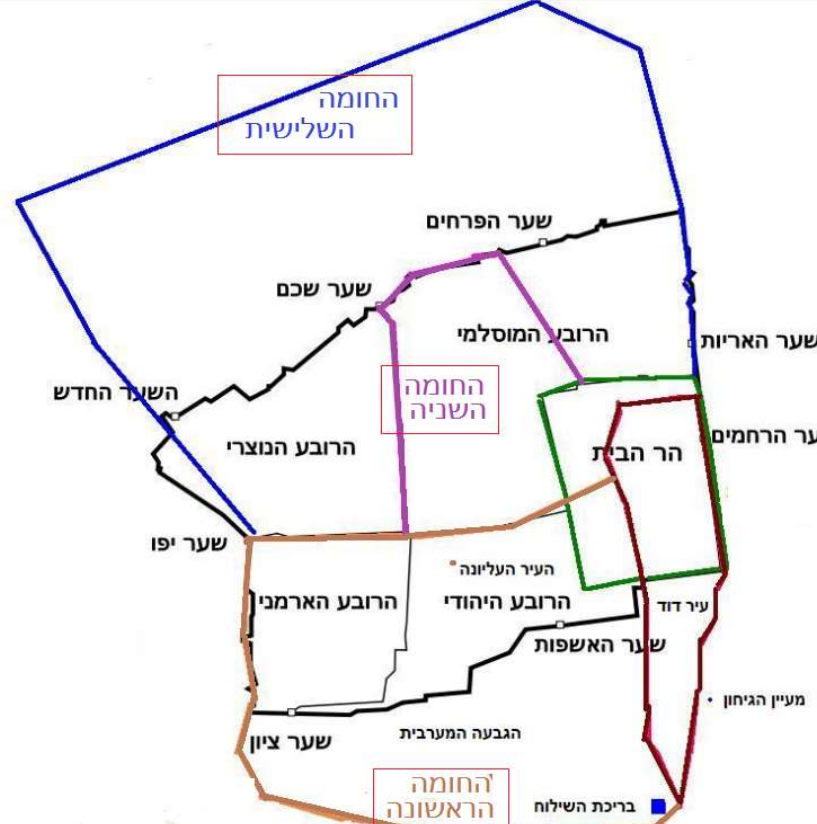
לו"ז ומנהלות

הערות	מנהלות ועזרים	פירוט הפעילות	עד...	מ...
	איסופים בהרצליה, גלילות	נסיעה מוינגייט ללטרון	7:25	6:30
שירותים		הפסקת בוקר בלטרון	7:55	7:25
	חניית אוטובוס בעייתית בשער ציון בגלל עומס. ניתן להוריד על הכביש שמתחת לחניון	נסיעה לשער ציון והליכה לקארדו	9:10	7:55
		החומה על הקארדו	9:35	9:10
		הבית השרוף	10:15	9:40
		הרובע ההרודיאני	11:40	10:15
שרותים בקרבת מקום		א. צהריים מול בי"כ החורבה	12:25	11:40
שירותים		מרכז דוידסון	14:25	12:30
		ממרכז דוידסון למנהרות הכותל	14:40	14:25
		בתיאום ובתשלום, מוגבל לגודל קבוצה (עד 30?)	16:20	14:40

מפת ההליכה בסיור



תכני ההדרכה

תוכן ההדרכה	אתר
<p>מתחתינו חומה מבית ראשון, תוואי החומה מסומן בכתום על הרצפה. חלק מהחומה ממאה 8 לפנה"ס, אנחנו בצידה הצפוני. חומת בית שני – יש 3 חומות ע"פ יוסף בן מתתיהו (לא הסדר הכרונולוגי של כל היסטוריית ירושלים אלא מימי בית 2:</p> <ul style="list-style-type: none"> • החומה הראשונה – חשמונאית, בתוואי מקורב של חומת בית ראשון (חומת חזקיהו), מעיר דוד דרך הגבעה המערבית להר הבית • החומה השנייה – חשבו שנבנתה ע"י הורדוס, אבל כנראה שלא (אין עדות לכך בשום מקור). יוצאת מכאן ("שער גינת") צפונה עד מצודת אנטוניה. מעולם לא נמצא קטע מחומה זו (רק ע"פ יב"מ), וידועות רק נקודות ההתחלה והסיום. • החומה השלישית – הורדוס בנה ארמון ו 3 מגדלים. ממגדל היפיקוס ע"י אגריפס הראשון. הקיסר קלאודיוס עצר את הבניה עד למרד הגדול (66 לספירה) ואז התחדשה העבודה. שרדו ממנה כמה מאות מטרים לא רצופים. 	<p>הקארדו המקורה (המזרחי)</p>
<p>מרתף של בית מגורים (ששימש כנראה לייצור קטורת ע"י משפחת כהנים), משלהי תקופת בית שני שנשרף ונחרב במהלך חורבן ירושלים לאחר הכנעת המרד הגדול בשנת 70 לספירה. הבית נתגלה בשנת 1970 בחפירות ארכאולוגיות בעיר. הבית עצמו נמצא כ-6 מטרים מתחת למפלס רחוב תפארת ישראל ברובע היהודי, והוא חלק ממוזיאון לארכיאולוגיה בשם הרובע ההרודיאני.</p>	<p>הבית השרוף (בית קתרוס)</p>

<p>על פי כתביו של יוסף בן מתתיהו, אזור זה של ירושלים היה ידוע בעושרו, ובשל קרבתו לבית המקדש היה מאוכלס בראשי הכהונה בעיר.</p>	
<p>בעייתיות עם השם:</p> <ul style="list-style-type: none"> • "רובע" – אין אינדיקציה לכך שחיה פה קבוצת אוכלוסייה נפרדת ונבדלת, לכן לא בטוח שזה נחשב רובע. • "הרודיאני" – רוב הממצאים שנשתמרו אינם מימי הורדוס. חלקן לפניו וחלקם אחריו. חלק קטן מהם אולי מימי הורדוס. <p>הבניינים התגלו בעת שיקום הרובע היהודי לאחר מלחמת ששת הימים, בחפירות ארכאולוגיות שנערכו במקום על ידי משלחת ארכאולוגית בראשותו של פרופ' נחמן אביגד. במקום מוצגים מספר מבנים לציבור (לא כל המבנים שהתגלו מוצגים לקהל). שיטת החפירות הארכאולוגיות, בשל מחסור בזמן ובכוח אדם, הביאה לכך שלאחר חפירת יסודות הבתים כוסו המוצגים, ועליהם נבנו הבתים. לאחר מכן, עם סיום בניית מבנה המגורים נחפרו הממצאים מתחת לרצפת המבנה.</p> <p>בית המגורים</p> <p>זהו מרתף שמעליו היו עוד כמה קומות. רק היסודות נשתמרו</p> <p>מקווה טהרה</p> <p>ע"פ מבנה בור מים עם מדרגות. שלושת התנאים להיותו של מקום מקווה טהרה:</p> <ul style="list-style-type: none"> • מכיל לפחות 40 סאה של מים • המים במגע של קבע עם האדמה • מים שאינם שאובים (כלומר מי גשם או מעין) <p>כיוון שלא היו בנמצא מים זורמים, היתה בעיה של החלפת המים במקווה. פתרון מסוים היה לשמור על ניקיונם ע"י רחצה מוקדמת לכן בסמוך יש סוג של מרחץ ולפני גרם המדרגות "עריבת רגליים", קערת אבן עם בליטה לניקוי כפות הרגליים טרם הטבילה. בתלמוד לא נמצא פתרון הילכתי לעניין החלפת המים. בהלכה מאוחרת מוזכר פתרון ה"אוצר" - מאגר מים צמוד למקווה שבו מים נקיים המשמשים להחלפת מי המקווה ע"י תהליך של "השקה". זהו פתרון נדיר יחסית.</p> <ul style="list-style-type: none"> • לעתים ניתן לזהות הפרדה של גרם המדרגות לשני נתיבים, המיועדים להערכת החוקרים להפרדת הנכנסים למקווה (שעודם טמאים) מהיוצאים מהמקווה - על מנת שאלה לא יצרו מגע עם הציבור הטמא שעדיין לא טבל. <p>במקווה גם נהוג לטבול כלים שאינם מאבן (כלי אבן אינם מקבלים טומאה) כדי לטהרם. למשל כלים שנקנו מגוי.</p> <p>הבית המערבי</p> <p>אנחנו נמצאים בקומת הקרקע, בה נמצאים מרתפים של בתי אמידים. גם מקום זה נחפר ע"י נחמן אביגד. באתר נמצאו שישה בתים – כולם בתים מרווחים, לפי עובי הקירות והמדרגות – הם היו בני שתי קומות.</p> <p>פסיפסים על הרצפה בהם אין בעלי חיים ולא דיוקנאות – מלמד על ההקפדה בקיום הדיבר השני:</p>	<p>"הרובע ההרודיאני"</p>

"לא-תעשה לך פסל, וכל-תמונה, אשר בשמים ממעל, ואשר בארץ מתחת
-ואשר במים, מתחת לארץ" (שמות כ ג).

השימוש בדגמים גאומטריים (במקומות אחרים גם צמחים) אופייני לירושלים, מכוור ומצדה, בהם הקפידו לא להשתמש בבעלי חיים או דיוקנאות

ארונות התצוגה

החלון הראשון – ממצאים מבית ראשון, ובו מוצגות ידיות קנקן למלך. לקראת המרד באשור, חזקיהו צייד את ערי יהודה במזון מ-4 ערים: זיף, שולכה, חברון וממשית.

בערים אלה היו מחסני אספקה: לשם נכנסה אספקה ממשלמי המסים, ומשם יצאה אספקה ליישובים.

החותם על הידיות הכיל חיפושיות עם 2 או 4 כנפיים.

אנחנו נמצאים על הגבעה המערבית – בעיר העליונה.

חזקיהו ביצר גם את הגבעה המערבית, בה ישבו יהודים משומרון ומירושלים.

בחלון השני – **פכיות** - כלי קיבול קטנים (כלי קיבול גדול נקרא **פך**), **נרות צבוטים** (שחרטומם מעוך), צלמית עם שדיים גדולים עד לאגן – סימל פריון, ועוד צלמיות בדמות בעלי חיים שונים.

בימי הבית הראשון היו צלמיות בישובים. היהודים עשו "הרע בעיני אלוהים", על כך הנביאים קצפו, וזו אולי הסיבה לחורבן הבית הראשון – עבודה זרה. בבתי בית שני לא היו צלמיות, וכך מבחינים בין התקופות בישובים יהודים.

חלון ממצאים מה**תקופה החשמונאית**: פך, בקבוק דמוי כישור לבשמים,

נרות מטיפוסים שונים, גם מהתקופה ההלניסטית. הנרות הצבוטים מאפיינים את תקופת החשמונאים.

ידיות מתקופה הלניסטית, חשמונאית.

לא נמצאו שרידים של ימי שיבת ציון על הגבעה המערבית – רק על המזרחית. חומת נחמיה הייתה סביב עיר דוד – רק על הגבעה המזרחית. אז הצטמצמו כי הגיעו מעטים חזרה.

בית העמודים

הבית היה של אנשים אמידים.

פיזית ירדנו קומה, אולם מבחינת הבתים עלינו קומה – קודם היינו בקומת המחסנים, כעת אנחנו כעת בקומת המגורים.

כותרת דורית, העמוד מכוסה **סטוקו** – כך הסתירו שהעמודים נבנו מחוליות,

את הסטוקו עיצבו בדוגמה של **קנילורות** (=חריצים מאורכים).

הורדוס הגדול לא השתמש בשיש לבנייה, ייבוא השיש התחיל במאה ה-2 לספירה (אם כי נמצאו אמבטיות שיש).

הורדוס הכין חיקוי של שיש באמצעות הסטוקו, הקנילורות הן חיקוי של שיש.

כותרת יונית, עם תלתלים = **וולטות**.

כותרת קורינתית-הרודיאנית – היו שני סוגים של כותרות קורינתיות, ההרודיאנית היא פסאודו-קורינתית, שכן העלים הם חלקים ולא מפורצים כמו עלי הקוציץ.

המערכת הקלאסית היא מודולרית.

שבר של סרגל – כותרת דורית עם **טריגליפים** בפריז – נדיר בארץ.

ממול – **חצר פריסטילית** - פתוחה במרכזה, מוקפת עמודים, ועם חדרים מסביב.

העמודים עומדים על מסד אבן - **סטילובט**.
אופוס סקטילה - רצפה המרוצפת באריחי אבן צבעונית (אבנים בגוונים שונים), לעתים שיש, אופייני לתקופה הרומית וביזנטית, גם רומאים וגם יהודים השתמשו בה. הריצוף כאן מקורי.
 במסגד מרואן שנחפר מתחת להר הבית (אורות שלמה) נמצא אופוס סקטילה. אולי כך הייתה מרוצפת רחבת הבית בתקופת הורדוס.

הבית האמצעי

את המבנה הזה חוצה תעלת ניקוז שנחפרה בתקופה הביזנטית. מבית זה שרד ה**טרקלין** (חדר המגורים) שרצפתו עשויה פסיפס. בחדר זה היו מוצבות שלוש ספות שעליהן שכבו האורחים בהסבה ואכלו משולחנות שהונחו לצידם. השולחנות וחלק מכלי החרס שרדו.

בית המידות

כל שטח "הרובע ההרודיאני" הוא 600 מ"ר, 3 קומות, 6 בתים. זה היה בית מפואר, התקרה הייתה מקורות עץ, ביניהן היו קנים, וציפו אותם בטיט כדי לעצב את התקרה.
 הכיור הוא עיבוד לטיח (**סטוקו**), בתקרה אנחנו רואים שיחזור, ובחלק העליון של הקירות – הכיור מקורי.
 דוגמה של מלבנים ועליהם טיח חלק אופיינית לבית השני. כלים מיובאים, **טָרָה סִיגִילָתָה**, מיובאים מאסיה הקטנה או מאיטליה. החיפוי אדום, החדר שרוף – עדות לחורבן.
 ב-ט' באלול, כשהעיר העליונה נשרפה, חלקי העץ בערו. הקורות השרופים שנמצאו הם מעץ ברוש. האש יצרה את הכתמים השחורים על הפרסקו, כתמים שחורים על הפסיפס כשהתקרה הבוערת נפלה עליה.
 בבית התגלה כלי מזכוכית בשם **לָגִין** – כמו פך עם ידית אחת. הכלי התגלה מעוות, ברור שעבר שריפה. על ידית אחת נכתב "**אָנְיוֹן מַצִּידוֹן**". הכלי נדיר ומיובא, מעשי ידי האמן **אָנְיוֹן**. בור מים – מזוהה כבור כי הוא ללא מדרגות.

מרכז דוידסון

סרטון בכניסה

בית המקדש אינו מקום כינוס – הכינוס היה בחצר בחוץ. לבית המקדש נכנסו רק הכוהנים, ולקודש הקודשים – רק הכוהן הגדול ביום כיפור. גם מבני המסגדים לא תוכננו לתפילה – כגון כיפת הסלע. את מחצית השקל הצורי החליפו בכניסה. הכסף הצורי היה איכותי, והכוהנים התפשרו על כך



שהוטבע עליו עיט (מבחינת הדיבר השני של לא תעשה לך פסל וכל תמונה). בתי המוסלמים צמודים לחומה – כדי להיצמד למקום קדוש. הבתים גבוהים – כי נבנו מעל להריסות של טיטוס.

קשת רובינסון

ב 1838 מתחיל פרופסור רובינסון לחפור. חוזר שוב ב 1853. הוא סורק אתרים עם קשר לתנ"ך וב 1881 כותב את ממצאיו בספר. בתחילה הוא חושב שהאבנים הגדולות שלמטה נפלו מהתבקעות החומה.



לאחר מכן הוא מסיק כי הן נפלו ממבנה קשתי גדול, שהיה גשר לכיוון העיר העליונה בהר ציון.

30 שנה מאוחר יותר מגיע הקצין הבריטי צ'ארלס וורן ומחשב את הקימור אל מול האומנות שממול.

הוא מגיע למסקנה שמדובר במחלף ענק, הגדול ביותר בעולם בעת ההיא.

החוקרים הגיעו למסקנה שהקשת נבנתה פעמיים, לאחר שקרסה במהלך הבניה בפעם הראשונה.

החפירה החלה קצת מתחת לקשת.

הסחף שמילא עד לגובה הקשת הגיע מהגבעה המערבית.

קשת רובינסון היא שריד ממחלף מדורג דרכו עלו ממפלס הרחוב הנמוך, ונכנסו למפלס הר הבית הגבוה.



האבנים האדירות הן של האומאים, שושלת מוסלמית שמשלה כאן בין השנים 661-750, מרכזם היה בדמשק, והם רצו לבנות בירושלים ולפאר אותה.

הם הקימו מבנים על הר הבית, אך ירושלים לא הייתה בירתם.

הבירה הייתה קודם דמשק, ואח"כ רמלה.

הבנייה האומאית עשתה שימוש משני באבנים הרודיאניות.

הרחוב נמתח לאורך הכותל המערבי עד לצפון. הוא מקום נמוך ומנקז את הסביבה. הריצוף שאנחנו רואים הוא של "הרחוב ההרודיאני".

אגריפס ה-II מלך בחסות הרומאים בשנת 66, קצת לפני פרוץ המרד.

הוא קיבל אישור להעסיק 18 אלף פועלים בריצוף, ולכן ייתכן שהריצוף שאנחנו רואים הוא מימיו.

הורדוס בנה את קירות המעטפת, את המקדש, ואת **הקסטיו המלכותי** (מבנה סגור שלאורכו שדרת עמודים, קולונדה, אכסדרה).

רוני רייך ויעקב בילי הרימו חלק מהמרצפות ומצאו מטבעות מימי **פונטיוס פילאטוס**, שהיה נציב יהודה בין השנים 26-36 לספירה. פרושו שהריצוף מאוחר לימיו של הורדוס.

כנראה שבימי הורדוס לא השלימו את הריצוף, אלא רק בימי אגריפס ה-II. הריצוף נראה חדש מכיוון שהחורבן היה בשנת 70, ולא הספיקו ללכת עליו הרבה. מערכת ניקוז אדירה נמצאה לאורך הגיא המרכזי (שנקראה בתקופת הבית השני **טירופיוון**, היום ניתן לצאת מהמערכת כאן, מתחת לקשת רובינסון, אחרי שנכנסים אליה ליד נקבת השילוח.

בתוך התעלה ניתן לראות אבנים גדולות שנפלו על תעלת הניקוז כשהקשת הופלה ע"י טיטוס. כשהרומאים החליטו לסלול מערכת דרכים חדשה בימי הדריאנוס, לא התאים להם לסלול על ההריסות, ולכן סללו את **הקארדו המזרחי** כמה עשרות מטרים מקביל לכאן ממערב, ואת **הקארדו המערבי** גבוה יותר (קארדו – ביחיד, קארדינס – ברבים).

מעל ליציאה מתעלת הניקוז נמצאת כתובת על אבן הרודיאנית בעברית מימי בית שני (האבן שמתחת לחריץ הרוחב).

הכתובת מכילה ניסוח דומה לנאמר בספר ישעיהו:
"וְיָרְאִיתֶם וְיִשְׁשׁ לְבָבְכֶם, וְעֵצְמוֹתֵיכֶם כִּדְשָׁא תִפְרָחְנָה" (ישעיה ס"ו).

חוקרים חשבו שזו כתובת ישועה של **יוליאנוס הכופר**, 361-363 לספירה, קיסר ביזנטי שכפר בנצרות ורצה להחזיר את עבודת האלילים.

הוא הבטיח ליהודים לעזור להם לבנות את בית המקדש, אך ניספה בקרב. החוקרים חשבו שהיהודים כתבו את כתובת הישועה הזו אחרי ששמעו על מותו. אולם מפלס הכתובת לא מתאים לתקופה הביזנטית אלא לתקופה האומאית. גילו כאן כמה קברים, ובתוך תעלת הניקוז מצאו חרסים. אולי אלה קברים של יהודים שרצו להיקבר קרוב להר הבית, וזו כתובת ישועה שלהם. מולנו חריץ לרוחב – בתחילה חשבו שהייתה בו צנרת מים מחרס. אולם לא מצאו חרסים, והקו אינו משופע.

האבנים שייכות לתקופה האומאית, וכנראה שהיו כאן משטחים שהונחו על קורות עץ, וייצרו מפלסי בנייה במפלס הארמונות – מפלס ריצפה וקירוי. האבנים הבולטות מתחת לקשת רובינסון היו כנראה עיגונים לקונסטרוקציה של עץ, לבניית הקשת.

הסיתות מולנו אופייני להורדוס: זיו חלק עם שוליים מסביב, האבנים מותאמות היטב, הבנייה יבשה ללא טיט, האבנים מונחות בצורה מדויקת.

האבן העליונה מוסטת פנימה ביחס לזו שמתחתיה, כדי שהקיר יהיה יציב. בתוך החומה משובצות אבנים שאינן מימי הורדוס.

כל הכתלים נפגעו ברעידות אדמה וחורבן טיטוס, ומכיוון שהמקום היה קדוש ע"י המוסלמים, הם המשיכו להשתמש בהר הבית ושיפצו עם אבנים אחרות.

בפינת הכותל המערבי והכותל הדרומי התגלתה אבן גדולה מאד, שעליה חרוטה הכתובת:
"לבית התקיעה להכ..." (או **"להב..."**).

בשל השבר הקוטע את הכתובת, לא ברור מה הייתה המילה השלישית, והאם היו מילים נוספות לכתובת.

המילים נכתבו ב"כתב האשורי" הזהה כמעט לכתב העברי של ימינו. כנראה שהאבן נפלה במהלך חורבן בית המקדש בידי הרומאים בשנת 70 לספירה,

ממפרסת שניצבה בראש המבנה, שבה נהגו לעמוד ולתקוע בחצוצרות כדי להכריז על כניסת שבת ומועדים.

שערי חולדה



הקיר שחוצה את השער, וחוסם את הפתח של "שער חולדה" המערבי, הוא מימי הביניים. בסרטון במרכז דוידסון נעשה שימוש בביטויים "השער הכפול" ו"השער המשולש". אולם יש הטוענים שהשערים היו סימטריים, כפולים (וכך גם מופיע בדגם של ירושלים בימי הבית השני במוזיאון ישראל).

הקשת כנראה פאטימית או אומאית, וגם האבנים שמעל לאבנים ההרודיאניות הן מאוחרות. קשת מקלה מסיטה את משקל הקיר שמעליה אל צידי הפתח, ובכך מונעת משקל יתר על המשקוף.

בצורה זו מונעים את קריסת המשקוף. הקשת נמצאת מעל למשקוף, ושתייהן מימי הורדוס. הבנייה הבולטת מאוחרת. מימין לה נמצאת כתובת הפוכה – האבן בשימוש משני.



הכתובת מזכירה את אנטוניוס פיוס.

השם "שערי חולדה" – על פי המסורות התלמודיות היה באזור העופל קבר או מצבה של

חולדה הנביאה (כך גם משוחזר בדגם בית שני שבמוזיאון ישראל).



לפי מסורת אחרת – חולדה הנביאה נקברה על הר הזיתים.

כנראה שהכניסות החסומות היום נקראו "שערי חולדה" בגלל הקרבה למצבה של חולדה הנביאה, שפעלה בתקופת הבית הראשון.

אפשרות אחרת היא בגלל המחילות, כמו של חולדות, שדרך עלו מכאן אל הר הבית. רואים את הסיטות ההרודיאני, עם מדרגה של אבן מעל.

כ-15 מטרים ממזרח ל"שער חולדה" המערבי, על אחת מאבני "נדבך רבא" (הנדבך הגדול בבסיס הכותל), בגובה 1.80 מטר, ישנה כתובת בעברית.

על פי מאיר בן דב הכתובת מתוארכת לימי הביניים, מאה 9 (התקופה העבאסית). אלה כנראה עולי רגל יהודים שחרטו את שמם.

לפי ההלכה – נכנסו להר הבית דרך השער המערבי, ויצאו במזרחי, למעט אבלים ומנוודים שהלכו בכיוון הפוך, כדי שכולם ידעו שקרה להם משהו.

הקשתות בנויות מאבנים קטנות, ולכן הן לא מימי הורדוס. גם סתימת הפתח היא בנייה מאוחרת המקום נמצא על קמרוןות, חדרים מאורכים עם תקרה מעוגלת, שקיימים מעבר לקיר זה. אזור זה רגיש יותר לעומת בנייה על סלע בסיס. מכיוון שהאזור סבל ברעידות אדמה, בוצעו בו תיקונים.

הכינוי "השער המשולש" קשור לכך שרואים שלוש קשתות, אבל אין סיבה לא להניח שהשערים היו סימטריים. גם לגבי אבנים הרודיאניות – לא ברור הקונטקסט, אולי זה שימוש משני.

משמאל לקשת המערבית ביותר – אבן ניצבת, כנראה מזוזת הפתח. מצד ימין של האבן מצוי תגליף אופייני למזוזות-שערים ופתחי-דלתות הדורות, ממיטב אמנות ימי הבית השני. אף אבן זו היא אחת מאבני "נדבך רבא" (הנדבך הגדול בבסיס הכותל), בגובה 1.80 מטר, וגם עליה חקוקה כתובת בעברית.

הכתובת על המזוזה לפי מאיר בן דב היא: "בר כלב נ"נ (= נוה נפש, כלומר זכרונו לברכה) בר יוסף נ"נ מותרף (הכוונה למישהו שנרפא)".

מימין לכתובת חסר שמו של האדם, שהוא בנו של כלב.

לדעת מאיר בן דב הכתובת אינה שייכת לזמן בניית השער, ונראה שהיא שייכת לקבוצת כתובות "תשלום הנדרים" מימי הביניים.

כנראה שהאדם שהתרפא ממחלתו, עלה לשאת תפילה למרגלות שערי הר הבית. השם כלב רווח בין יהודים בימי הביניים, ובארצות הבלקן נשאו רבים שם זה.

האולם ההרודיאני

האולם היה מלא הריסות מתקופת טיטוס. כשבתקופה הערבית תכננו לבנות שכונה, בנו קמרונות ועליהן בנו בתים. מתחתינו – בריכות מים.
זהו חדר מימי הורדוס. רואים בו אומנות אחוזות - **פילסטרים** (דמוי חצי עמוד הצמוד לקיר).
שאריות של כותרות מהתחלת ההתפתחות של הכותרות. האבנים עם זיז חלק – סיתות הרודיאני, למרות שבכותרות סותתו גם שוליים. העמוד ביזנטי.
צ'ארלס וורן קיים באולם זה טקסים של "הבונים החופשיים". כיום עורכים במקום טקסי בר מצווה יוקרתיים.



דגם הר הבית

את הדגם יצר זלמן קורן מקריית ארבע. הכותל נמצא במפלס גבוה.
שער ברקלי היה גבוה יותר מהרחוב ההרודיאני. גרם מדרגות הוביל לגג החנויות, ודרכו נכנסו להר הבית. המנורות שנדלקות בדגם מסמנות את הרחוב ההרודיאני. סלע האם משתפל לכוון דרום. בחלק הצפוני של מנהרות הכותל נפגוש את מפלס הרחוב.



אבן הכותל הגדולה

בחלק התחתון הסיתות הרודיאני טיפוסי, עם זיז חלק ושוליים, כשהאבן שמעל נסוגה ב- 2-2½ ס"מ, וכך עד למעלה.
האבן הגדולה: אורכה 13 מטרים, גובהה יותר מ-3 מטרים, עובייה מוערך ב-4 מטרים אולי פחות, ולכן משקלה כ-570 טון. הורדוס לא הרים אבנים כבדות ממחצבה במקום נמוך. מכיוון שהחלק הצפוני של הר הבית גבוה יותר, כנראה שהקציעו שם את האבן, וגלגלו אותה לכאן (בהמשך נגיע למחצבה).
האבן הגדולה משולבת בשורת אבנים המכונה "**נדבך רבא**" – המרכיבה את מסד קיר התמך המערבי של הר הבית. גובה הכתלים של הר הבית נע בין 30-40 מטרים בחלקים השונים.
ישראל סולקה מאונסק"ו בין השנים 1977-1988 בגלל העבודות שבוצעו לאורך הכותל המערבי, מתחת לבתי הרובע המוסלמי, מבלי לבקש את רשותם, ועבודות נוספות שבוצעו למורת רוחם של תושבי המקום. העבודות בוצעו ע"י משרד הדתות והקרן של מועצת הכותל.



בררכת המים

בתקופה הביזנטית נבנתה בריכת מים בסמוך לנדבך רבא. מאחר ואת טיח הבריכות המיוחד, שנועד לחסום את חלחול המים, לא ניתן היה להצמיד לאבני הכותל בשל סיתותן המיוחד, ננקט פתרון ייחודי. בצידה המזרחי של הבריכה, נבנה קיר מחוספס שהוצמד אל אבני הנדבך באמצעות טריזי אבן, שהתחברו אל תוך שקעים מלבנים שנחצבו באבני הנדבך, שקעים אלה נראים כיום בברור באבני הכותל. על קיר מחוספס זה, הותקן טיח הבריכה. כנראה שבריכה זו נבנתה במהלך התקופה הביזנטית (בין השנים 330-640).

שער וורן

השער עבר שינוי והוא צלבני. הכניסה הייתה ממפלס הרחוב מתחתינו, על גג החנויות. השער נמצא קרוב מאד לקודש הקודשים.

בתקופה הערבית הקדומה, מאות 7-9 לספירה, התקינו בתוך השער את בית כנסת "המערה", שנזכר בגניזה הקהירית. נקרא בשם "המערה" – כי נמצא מתחת להר הבית. בתוך החללים אגרו מים, על הר הבית נמצאו 40 בורות, אנחנו ליד בור מספר 30.

בשנת 1981 הגיעה חפירת מנהרת הכותל עד לכאן. הרב גץ – רב הכותל, והרב גורן, החליטו להיכנס דרך פתח זה לקודש הקודשים. הווקף המוסלמי, השולט על הר הבית, סגר את המעבר באבנים. כשנודע הדבר לטדי קולק, הוא נתן הוראה לסתום את הפתח בבטון.

**העמודים ההרודיאניים**

אנחנו עומדים על הריצוף המקורי של הרחוב ההרודיאני. אולי הייתה כאן רחבה, ככר, או מפגש עם רחוב. אנחנו רואים סטייה בצד המזרחי של הכותל – אולי זו פינת האנטוניה. הכתלים נהרסו ע"י טיטוס, ולכן אנחנו רואים רק כמחצית מגובהם של הכתלים. חסרים כ-20 מטרים לקצה הגבוה של קירות התמך של הר הבית.

המחצבה

סרטון מציג את תהליך החציבה: ניתוק מהאבן, העברת האבנים שנחצבו על גבי בולי עץ באמצעות גלילות. את האבנים הניחו על החומה, ואז סיתתו אותן. הורדוס העסיק 10,000 פועלים. מכאן נפנה שמאלה לתעלת המים החשמונאית, בה זרמו מי שיטפונות שהגיעו מצפון-מערב





תעלת המים החשמונאית

הורדוס הרחיב את שטח הר הבית לצפון, למערב ולדרום, וחתך את תעלת המים החשמונאית שהיא קדומה יותר. אולי התעלה ברזלית, כבר מתקופת הבית הראשון. התעלה הובילה מי נגר עילי מצפון-מערב להר הבית אל בורות מים בהר הבית. הורדוס פלש מערבה אל הטירופויון (הגיא המרכזי) מעל ל-30 מטרים.

ייתכן שהתעלה היא חלל קארסטי, והחשמונאים יצרו ממנו תעלה בחפירה מלמעלה. הקירווי מקורי.

בריכת סטרותיון

הורדוס, שהרחיב את הר הבית, בנה בפניה זו את האנטוניה.

הורדוס בנה בפניה חפיר עמוק, שבו התקין את בריכת **סְטְרוֹתְיוֹן** (=עפרוני). בריכה פתוחה, לא מקורה, שקיבלה את המים, בדומה לתעלת המים החשמונאית, מאזור שער שכם.

הדריאנוס, במאה ה-2 לספירה, בנה מעל לחפיר פורום. הוא סגר את הבריכה בקמרונות, עליהן השתית כיכר גדולה (פורום רחב), ומעליה בנה את קשת **אקה הומו**, שהייתה סמל הרחבה.

באוקטובר שנת 1867 הגיע לכאן צ'ארלס וורן עם עוזריו, הם נכנסו מהבריכה בתעלות מערבה, כשהם

שטים על דלתות. הם יצאו מתחת למנזר **האחיות ציון**, שהוקם בשנת 1865. אחת הנזירות שהשכימה קום ראתה אותם, נבהלה, והנזירות בנו את הקיר כדי למנוע כניסות בלתי רצויות. המשכן של הבריכות הוא בעבר השני של הקיר, מתחת למנזר.

בשנים 1967-1995 נערכו החפירות של משרד הדתות. בשנת 1995 הגיעו עד לכאן, קרוב לוויה דולרוזה, אך ראש הממשלה יצחק רבין לא נתן אישור להתחבר לרחוב הוויה דולרוזה, אחריו גם פרס לא אישר.

אח"כ עלה בנימין נתניהו, נתן אישור לפתוח את שלושת המטרים האחרונים, וגרם להתלקחות אדירה.

בשנת 1999 ביקשו הפלסטינים להרחיב כניסה למסגד בחלק הדרומי של הר הבית, בהרחבה של הורדוס לכיוון דרום, מקום לו הצלבנים קראו "**אורות שלמה**". ראש הממשלה אהוד ברק אישר. הפלסטינים חפרו ללא פיקוח ארכאולוגי, בולדוזרים שפכו את האפר לקדרון.

בשנת 2005 ד"ר גבי ברקאי סינן את העפר. נמצאו בו ממצאים מהברונזה המאוחרת, הבית הראשון, והבית השני. נמצאו בולות – הנוכחות של יהודים על הר הבית מוכחת.

